

Portret van een groepje parlementaire journalisten dat op 21 juli 1915 tijdens de kamerdebatten over de neutraliteitspolitiek, uit de regeringsgebouwen werd verbannen.
Bron: M. Wolf, *Het Nederlands Persmuseum: liederwerk oud papier*, Amsterdam 1992

Broersma, Marcel. "Botsende stijlen. De Eerste Wereldoorlog en de Nederlandse journalistieke cultuur." *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 2 (1999) 2, 41-69.

Botsende stijlen

De Eerste Wereldoorlog en de Nederlandse journalistieke cultuur

Marcel Broersma

De jaren van de Grote Oorlog staan te boek als cruciaal. Voor Nederland geldt dat, door de neutraliteit, in veel mindere mate. Maar in de krantenverslaggeving over de Eerste Wereldoorlog is wel een kentering af te lezen die de journalistieke stijl van de dagbladen in die jaren doormaakte. Historicus Marcel Broersma laat in onderstaand artikel zien hoe de 'beheerst-afstandelijke' stijl, die in het begin van de eeuw gemeengoed was, mede onder invloed van de Eerste Wereldoorlog, langzaam veranderde in een 'emotioneel-bemoken' stijl. En hoe de eerste beoefenaar van deze stijl, De Telegraaf, eerst verketterd en later nagewolfd werd door alle 'bhique dagbladen'.

'De oorlog begonnen. Luxemburg bezet', luidde de kop boven het vierde bulletin van de *Lecruarders Courant* op zondag 2 augustus 1914.¹ Die dag zouden er nog drie bulletins volgen die een grote toeloop veroorzaakten bij de administratie van de krant. Zelfs zo groot, dat men gedwongen was de berichten elders aan te plakken. Het nieuws over de oorlog zorgde bij het publiek, en waarschijnlijk ook bij de redactie, voor verwarring. Een toeschouwer merkte op: 'Ik geloof niet eens, dat er oorlog is. Dat zie je wel aan die telegrammen. 't Eene zegt dit en 't andere juist andersom. Ik lees er niets meer van.' De spanning van de eerste oorlogsdagen maakte voorzichtig plaats voor opluchting toen bleek dat de Eerste Wereldoorlog aan Nederland voorbij trok. De regering voerde een strikte neutraliteitspolitiek en slagde erin, ondanks enkele spannende momenten, de neutraliteit gedurende de hele oorlog te handhaven. Het grootste en bloedigste conflict dat de wereld tot dan toe had gekend, ging aan Nederland voorbij.

Waarschijnlijk is het daarom dat de Eerste Wereldoorlog, in de woorden van de historicus M.C. Brands, 'de blinde vlek in het historische bewustzijn van Nederland' is.² Naar de invloed die de jaren 1914-1918 op de Nederlandse samenleving hadden, is nog maar weinig onderzoek gedaan. Ook de geschiedenis van de dagbladers in deze jaren komt er in de historische bekaaid af. Alleen naar de vraag of de Nederlandse dagbladen de neutraliteit eerbiedigden, zijn enkele onderzoeken verricht.³ Daarnaast

zijn hierover door tal van historici, journalisten en andere commentatoren generaliserende uitspraken gedaan. Tot een heldere en eenduidige conclusie komt men in de regel niet; symptomatisch lijkt de constatering van Stoeltinga dat de pers in het algemeen zich 'in haar consequente en permanente verdediging van de neutraliteit (...) onthield van al te schepse oordeelvellingen', maar dat zij 'in de meeste gevallen toch wel een voorkeur voor één van beide partijen' liet blijken. 'Wellicht bepaalt de aard van de vraagstelling de aarzelande en ambivalente uitkomsten van de onderzoekers: neutraliteit laat zich nu eenmaal moeilijk meten. Daartoe zal hier dan ook geen poging worden gedaan.'

Dit artikel gaat niet over de inhoudelijke keuzes die de Nederlandse dagbladen tijdens de Eerste Wereldoorlog maakten, maar over de manier waarop zij die keuzes aan de lezer presenteerden. Kortom: over de stijl die de dagbladen hanteerden. Ook daarnaar is in Nederland nog niet of nauwelijks onderzoek gedaan; dit artikel wil daartoe een eerste aanzet zijn. Om een gedetailleerd beeld te krijgen van de Nederlandse pers tijdens de 'grote oorlog' is nog veel onderzoek vereist. Met name een uitgebreide en systematische inhoudsanalyse van verschillende kranten zou het beeld kunnen verscherpen.

Kranten hanteren, onder meer door socialisering op de redactie, een achteraf duidelijk herkenbare journalistieke stijl. Samen met de inhoudelijke keuzes die een krant maakt, geeft die zicht op haar identiteit. In dit artikel worden twee journalistieke stijlen onderscheiden. Ten eerste de beheerst-afstandelijke stijl, die ten tijde van de Eerste Wereldoorlog in de Nederlandse journalistiek dominant was. Ten tweede een emotioneel-betrokken stijl die in opkomst was en waarvan *De Telegraaf*'s de belangrijkste exponent werd gezien.⁶ Daarom wordt in dit artikel deze stijl vooral op die krant betrokken. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd fel gediscussieerd over de macht en de verantwoordelijkheden van de pers. De emotioneel-betrokken stijl werd fel bekritiseerd en als gevaarlijk gezien. Maar onder invloed van de oorlogsomstandigheden, namen de dagbladen die de beheerst-afstandelijke stijl hanteerden toch een aantal elementen over uit de door hen zo verfoede emotioneel-betrokken stijl.

Giftplant

De Nederlandse pers ontwikkelde zich na de afschaffing van het Dagbladzegel in 1869 tot een massapers. Betroeg de totale oplage van dag- en nieuwsbladen in 1866 nog 89.169 exemplaren, zesten jaar later was dat cijfer al gegroeid tot net over het miljoen. Het aantal titels was toegenomen van 159 tot 408.⁷ Hand in hand met deze schaalvergroting ging volgens

tijdgenoten de groeiende invloed van de dagbladders. Talrijk zijn de uitlatingen waarin men haar een bijna onbeperkte macht toekende. 'Dat de invloed der pers in onze dagen enorm is, dat in haar een jonge, uiterst snel gegroeide sociale macht valt waar te nemen, is een gemeenplaats', schreef bijvoorbeeld de Amsterdamse hoogleraar staathuishoudkunde D. van Embden in 1914.⁸ De Leidse 'ambtenaar ter secretarie' H. Quast drukte het nog wat krasser uit: 'Inderdaad is de pers de koningin der aarde, zij en zij alléén regert de regenwoordige wereld. (...) Wij kunnen ons geen lichaam in den staat denken, dat zooveel invloed uitoefent, waarvan zooveel kracht uitgaat, als van de pers en wel in het bijzonder van de dagbladders.'

Vaak werd beweerd dat de massaal toegestroomde nieuwe lezers nog niet rijp waren voor het lezen van een krant. Zij misten het kritisch vermogen om verder te kijken dan hun neus lang was en geloofden, zo meende men, alles wat in hun krant stond. 'Voor het gros dier lezers is het dagblad een soort van evangelie'; zo schreef bijvoorbeeld de uitgever L. Simons die met zijn 'Wereldbibliotheek op dezelfde groep van nieuwe lezers mikt'.⁹ Deze 'domme en onontwikkelde menschen' die na de afschaffing van het Dagbladzegel toegang hadden gekregen tot de pers, moesten als het ware nog worden opgevoed tot volwaardige krantenlezers.¹⁰

De Nederlandse dagbladders sloot, vrijwel over de gehele breedte, aan bij de burgerlijke deugden die in Nederland werden gekoesterd. Fatsoen en beheersing, tolerantie, inzet voor het maatschappelijk belang en de plicht voor de burger om zich te ontwikkelen waren daarin kernpunten. Na de afschaffing van het Dagbladzegel wilde de pers laten zien dat zij geen gevaar was voor de samenleving, maar daarin juist een opbouwende rol kon spelen. Typend is het programma in het eerste nummer van het liberale dagblad *Her Vaderland* uit april 1869:

'Meer dan ooit toch rust op de Nederlandsche journalistiek, nu ze geheel geëmancipieerd is, een zware taak. Meerdere vrijheid brengt grootere verantwoordelijkheid mede, en de roeping der dagbladders om met bezadigheid en goede trouw het publiek voor te gaan op den weg van onderzoek en onderricht behoort door haar, nu ze niet meer door fiscale banden gebonden wordt, onafgebroken in het oog gehouden te worden.'¹¹

Oké het neutrale dagblad *Her Nieuws van den Dags*, waarvan een jaar later het eerste nummer verscheen, stelde zichzelf tot doel: 'Bij te dragen tot vermeerdering van kennis, tot volksontwikkeling en daardoor tot volkwelvaart.' De krant wenste niet steeds met het opgeheven vingertje te zwaaien, maar hoofdredacteur S. Gorter wilde wel 'zonder vertoon van geleerdheid, maar in den beschaafden toon, (...) kennis verspreiden, op-

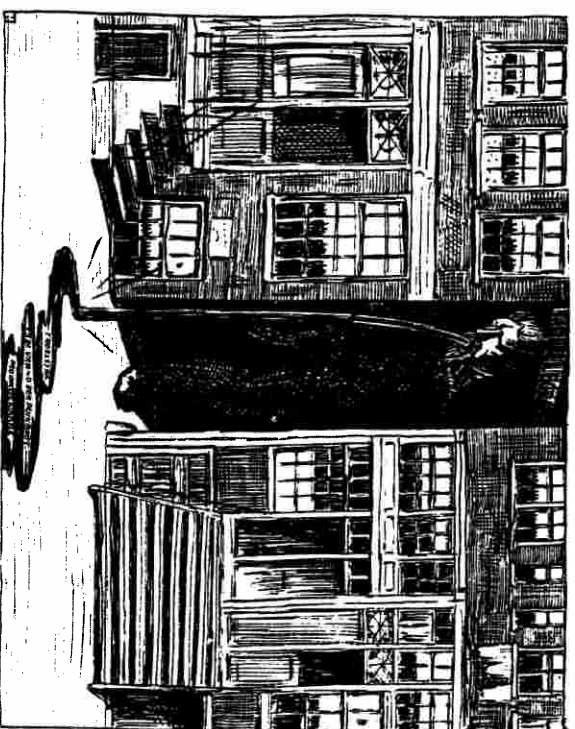
dat wij door kennis tot geluk zouden komen, door weegierigheid tot krachtsinspanning ook op zedelijk gebied!''

Ieder op hun eigen manier wilden de kranten leiding geven aan hun lezers en een geids zijn bij hun ontwikkeling. De redactie bepaalde wat de lezer moest weten, wat 'goed' voor hem was. Daarbij paste een beheers-afskandelijke journalistieke stijl. Op bezonnen wijze en met behulp van argumenten lichten de kranten de lezer voor. In een portret van L.J. Plemp van Duiveland, hoofdredacteur van *De Nieuwe Courant* en van 1911 tot 1920 voorzitter van de Nederlandsche Journalisten Kring (NJK), werden daarom ook waarderende woorden gewijd aan zijn 'rust en zelfbeheersching'. Een portret van de socialistische journalist J.J. de Roode van *Het Volk* ademt dezelfde sfeer. Na hem eerst als een 'journalist-strijder' bij uitstek te hebben getypeerd, vervolgt de auteur:

'En op hem is wel zeer bijzonderlijk het gezegde van toepassing: Le style, c'est l'homme. Wie Het Volk trouw leest, zal zelden in twijfel zijn over den oorsprong der artikelen van zijn hand. Ex ungue leonem. Een vaste, kalme maar onbedwingbare, klare en preciese gedachten-gang. Een ingehouden kracht. Een onverzettelijke, maar bedaarde stelligheid. Afwezigheid van alle uitbundigheid, van alle pathos, van elke zweem van lyrik. Een bijna koude vooraamheid maar een stil brandend vuur van gedachte. Kracht van argumenten, niet van beelden en woorden.'⁵⁶

Strijden voor een politiek ideaal bleek dus goed samen te kunnen gaan met een beheerste stijl. Als gevolg van die beheerst argumenterende en daardoor wat saaië stijl werd de Nederlandse journalistiek wel omschreven als een 'juristenpers'.⁵⁷

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog stimuleerde het debat over de rol die de pers vervulde of zou moeten vervullen in de samenleving. Aan dit debat lag de gedachte ten grondslag dat buitenlandse kranten de oorlog mede hadden veroorzaakt. 'De praktijk heeft aangetoond, dat het kwaad, door de periodieke pers gebrouwen, voornamelijk ligt in het aanstoken der hartstochten tusschen de belligerenten onderling, en niet minder in het in het harnas jagen van één dier belligerenten tegen de neutralen, of omgekeerd', schreef bijvoorbeeld J.C. Sikkel jr. in zijn juridische dissertatie uit 1917.⁵⁸ Ook de Nederlandsche Anti-Oorlog Raad (NAOR) ging uit van deze gedachte toen zij een commissie instelde om de vaag te beantwoorden 'welke maatregelen kunnen worden aanbevolen ter bestrijding van al die openbare uitingen, in het bijzonder in de pers, welke ten doel hebben of geschikt zijn, om vijandschap tusschen de volkeren uit te lokken of te versterken'.⁵⁹

'De steeg brakt zijn vuil', tekening van Albert Hahn die laat zien hoe in Nederland aanvankelijk over de nieuwe journalistieke mores van *De Telegraaf*, 'giftplant op Nederlandse bodem', gedacht werd.

Bron: K. van Wieringh, *Albert Hahn, Tekenen om te ontmaskeren*, Amsterdam 1969.

In deze commissie hadden onder meer drie journalisten zitting: C. Easton en J.W. Nispen van Sevenaer, hoofdredacteur van respectievelijk *Het Nieuws van den Dag* en *de Residentieboede*, en de eerder genoemde J.J. de Roode van *Het Volk*. Hun rapport opende met de constatering: 'Oorlogs-zuchtig chauvinisme behoort niet tot de kwade hebbelijkheden van het Nederlandsche volk en van de Nederlandsche pers.'⁶⁰ Gelukkig was het in Nederland nog niet zo ver, zo dacht men, dat de pers de haar toegedichte macht inzette voor verkeerde intenties. Van Embden concludeerde bijvoorbeeld na een tirade over de buitenlandse pers dat men zich in Nederland, waar de 'pers in het algemeen vrij hoog staat', 'het misdadig lage peil der bedoelde organen wellicht nauwelijks voorstellen' kon.⁶¹ Het lo-vende oordeel over de 'vaderlandse' journalistiek van buitenlandse auteurs werd aangehaald om het argument kracht bij te zetten.⁶²

Maar de angst dat het ook in Nederland 'mis kon gaan' met de dagbladers was onder de oppervlakte voelbaar. Vaak verwees men naar *De Telegraaf*, de 'giftplant op Nederlandschen bodem' als meest waarschu-jlijke bron van het kwaad dat op de loer lag om toe te slaan.⁶³ Deze krant richtte zich bij uitstek op de groeiende 'nieuwe' lezers. Niet alleen de commerciële methoden (zoals het uitdelen van gratis nummers) waarvan zij zich bediende, maar vooral haar afwijkende journalistieke stijl riep wantrouwen op. Deze stijl kan worden omschreven als emotioneel-betrokken. *De Telegraaf* richtte zich niet, zoals de meeste andere kranten,

primair op de ratio van de lezer, maar speelde in op diens gevoel. Zij wilde niet paternalistisch leiding geven, maar ging uit van de behoeften van haar publiek. Bezonnen voorlichting was niet het doel van de krant, haar motto was 'nieuws, nieuws, nieuws' waarmee de lezer zich moest kunnen identificeren.⁵¹

De emotioneel-betrokken stijl van *De Telegraaf*, haar gerichtheid op het nieuws en de methoden die de redacteuren gebruikten om dat nieuws zo snel mogelijk in de krant te krijgen, wekten argwaan en ergernis op bij zowel de burgerlijke kranten als de intellectuele elite.⁵² Het liberale kamerlid W.H. de Beaufort sprak bijvoorbeeld zijn afkeer uit van dit soort 'sensationele bladen' die erop uit waren 'vruchten van hooggespannen plan-tasie, op te nemen, geruchten, waarvan zij eerst, nadat zij ze hebben opge-nomen, de juistheid gaan onderzoeken, mededeelingen die op de ver-beelding werken en een zeker publiek aangenaam aandoen'.⁵³ De retoriek die de krant, en met name haar hoofdredacteur J. C. Schröder, gebruikte, werd gezien als gewaait. Typend is het commentaar dat F. Wierdels, directeur van *De Tijd*, gaf in een portret van Schröder:

'Hoofdredacteuren schrijven hun hoofd- en andere artikelen in de Nederlandsche Pers om hun lezers ernstig en rustig voor te lichten, ge-ven meer of minder diep overwogen verhandelingen over meer of minder gewichtige onderwerpen, die zij tevoren onderzoeken tot in het hart van het vraagstuk. (...) De heer Schröder is hoofdredacteur van "De Telegraaf" en doet anders. Dat hij aan dat blad werd ge-plaast, was het gevolg van een ontdekking. Hij is temperament en wekt temperament, door geweldige execraties als in het slot van de meeste dramas van Racine en Corneille voorkomen, door jubel-zangen als van Hofdijk, of door de dolste vroolijheid, door krakende geestigheid, waarbij Breerou zou bersten van het lachen.'

Even verderop merkte Wierdels nog diskwalificerend op dat de hoofd-redacteur van *De Telegraaf* slechts speelde op 'het sentiment, het instinct, en dat 'heel luide'.⁵⁴

Een goed voorbeeld daarvan geeft Alexander Cohen in zijn *Van anarchis-tisch tot monarchisch*. Toen hij in 1906 net was aangesteld als correspondent in Parijs voor *De Telegraaf*, las hij in zijn eigen krant 'onder een opschrift in reusachtige letter' dat die een kloppacht met honden op een uitgebro-ken inbreker had georganiseerd. 'Volgde – ad hoc geïllustreerd met de welgelijkende portretten van de honden, geloof ik – het opgeblazen ver-haal van de eerste episoden der jacht.' Cohen, die vlak hiervoor in een ar-tikel zijn afkeur had uitgesproken over dit soort participerende journalis-tiek, protesteerde bij *Telegraaf*-eigenaar H.M.C. Holdert. Deze reageerde per kerende post. 'Het publiek vond dit soort van reportage geweldig

interessant. Het vrat diel...', zo luidde het commentaar van de baas.⁵⁵ Misschien is het geheugen van Cohen niet altijd even betrouwbaar, maar het voorval is in ieder geval exemplarisch voor de indruk die de stijl van *De Telegraaf* achterliet. Die druiste in tegen de burgerlijke waarden die in Nederland breed werden aangehangen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog zou het verschil met de beheerst-afstandelijke stijl verscherpt voor het voetlicht treden.

Steen des aanstoots

De Nederlandse regering voerde voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog een politiek van strikte neutraliteit. Als kleine, militair zwakke natie was Nederland afhankelijk van de grote Europese mogendheden. Men probeerde deze hachelijke positie te neutraliseren door het internationaal recht te omarmen als nieuw fundament voor het verkeer tussen staten. Welbegrepen eigenbelang werd gelijkgesteld met moraal, waardoor de Nederlandse neutraliteit tot deugd werd gemaakt en aan andere staten ten voorbeeld werd gehouden.⁵⁶ Het houden van de vredesconferenties te Den Haag in 1899 en 1907, de vestiging van het Hof van Arbitrage en later het Permanente Hof van Internationale Hof van Justitie in het Haagse Vre-despaleis maakten Nederland tot een kampioen van het volkenrecht. Nederlanders speelden een belangrijke rol in de internationale vredesbe-weging. Hierin was op nationaal niveau ook een aantal journalisten, ex-journalisten en mensen die regelmatig bijdragen leverden aan dagbladen actief.

De beheerst-afstandelijke stijl die de meeste dagbladen hanteerden, paste uitstekend bij de volkenrechtelijke traditie die in Nederland het uit-gangspunt was van het buitenlands beleid. Begin augustus 1914 scharden de politieke partijen in de Tweede Kamer zich achter de regering omdat, in de woorden van de sociaal-democratische leider P.J. Troelstra, 'in deze ernstige omstandigheden de nationale gedachte de nationale verschillen overheerscht'.⁵⁷ In dit licht bezien is het niet verwonderlijk dat ook de overgrote meerderheid van de Nederlandse pers de neutraliteitspolitiek van de regering van ganser harte ondersteunde. Zij vond dat daar haar verantwoordelijkheid lag. Nrk-voorzitter Plemp van Duiveland zei het in zijn rede op de jaarlijkse algemene ledenvergadering in 1915 volgens de notulen zo:

'Hij [Plemp van Duiveland] deed allereerst uitkomen hoe zeer de ver-antwoordelijkheid der dagblandleiders plooseling was verzwaaard. Nooit tevoren werd de verantwoordelijkheid voor spreken of zwijgen, voor

toon en beslissingen betreffende den dagelijkschen inhoud der courant, voor elk onderdeel van redactiebeleid, hun zoo scherp en onop-houdelijk voor ooggen gesteld als in de laatste maanden. Nooit werd door het buitenland zoo aanhoudende aandacht aan onzen pers ge-wijd; nooit werd haar onafhankelijkheid tegelijk met haar zelfbeheer-sching, op zulk een zware en langdurige proef gesteld.¹⁰⁸

De pers hield zichzelf in toom. Toen W.H. Vliegen bijvoorbeeld vlak na het uitbreken van de oorlog in *Het Volk* een fel artikel schreef waarin hij pleitte voor het steunen van de geallieerden, protesteerden zijn mede-redacteuren scherp. J.F. Ankersmit schreef het partijbestuur van de SDAP terstond dat hij zijn functie bij de krant wilde neerleggen. Daarop werd Troelstra, als overtuigd aanhanger van de neutraliteit, tot hoofdredacteur benoemd. Frank van der Goes, 'vervuld van een verantwoordelijkheidsge-voel, dat niet ieder hem van te voren toeschreef', nam het schrijven van de buitenlandse overzichten over van Vliegen. De laatste werd kort daarna wethouder in Amsterdam. "Door de houding van de pers kwam vervol-ging door het openbaar ministerie of censuur door de militaire autoritei-ten tijdens de Eerste Wereldoorlog dan ook hoogstzelden voor. Wel wer-den door de regering 'soms wenken gegeven of opmerkingen gemaakt' die in de regel zonder morren werden overgenomen."¹⁰⁹

De houding van *De Telegraaf* tijdens de oorlog was anders. Zij koos als enige Nederlandse krant duidelijk partij in het conflict. Gezien in het licht van haar emotioneel-betrokken stijl, waarin identificatie van de lezer met het nieuws essentieel was, is dit niet onbegrijpelijk. De keuze van *De Telegraaf* viel, om nog steeds niet geheel duidelijke redenen, uit in het voordeel van de geallieerden. "Veel opzien baarde begin december 1915 de arrestatie van *Telegraaf*-hoofdredacteur Schröder die in juni in zijn krant had gesproken over 'een groep gewetenlooze schurken' in het centrum van Europa. Deze 'misdadigers' moesten volgens hem 'onschadelijk wor-den gemaakt'. In januari 1916 stond de krant weer in de belangstelling toen een aantal ontslagen *Telegraaf*-journalisten op een haastig bijeenge-roepen vergadering van journalistenvereniging De Amsterdamsche Pers een boekje open deed over de gang van zaken op de redactie en bij het anti-smokkelbureau. Dit aan de krant gelieerde bureau had Holdert opge-richt om de florerende smokkelhandel naar met name Duitsland te onder-zoeken. Zijn oud-werknemers beweerden dat de resultaten aan de Franse en Engelse regering werden doorgespeeld. *De Telegraaf* bracht volgens hen de neutraliteit in gevaar door te spioneren voor de geallieerden."

Het door De Amsterdamsche Pers opgestelde verslag van de vergade-ring werd in veel kranten integraal gepubliceerd. Ook in de weken daar-na was er veel aandacht voor de affaire; de verwijzen van andere bladen

vlogen *De Telegraaf* om de oren. 'Voor ons land en voor de Nederland-sche journalistiek diep bedroevend en beschamend', oordeelde het *Algemeen Handelsblad* bijvoorbeeld.¹¹⁰ *De Telegraaf* reageerde met de brochure 'Hoor en wederhoor. De lastercampagne tegen de Telegraaf', waarin zij de beschuldigingen ontkende. Het was een 'door een paar ontslagen redac-teuren tegen ons blad op touw gezette campagne, uitgebuit door concu-renten, die maar niet kunnen verkroppen dat De Telegraaf en [haar kop-blad] De Courant hen over het hoofd gegroeid zijn'. De directie stelde de *Nieuwe Rotterdamse Courant* (NRC) en het *Algemeen Handelsblad* voor een 'eeteraad' te benoemen die de zaak moest onderzoeken. Die voelden daar niets voor. De NRC liet weten het 'belachelijk' te vinden en merkte op geen 'waschbaas' te willen zoeken 'voor eens anders vuile wasch'. De onderzoekscommissie kwam er dan ook niet.¹¹¹

De Telegraaf was samen met het pro-Duitse blad *De Toekomst* in jour-nalistieke kring de steen des aanstoots, juist omdat zij zich onttrok aan de journalistieke verantwoordelijkheid voor de handhaving van de neutraliteit, die andere kranten wel namen. Typend is dat de NRC na de arresta-tie van Schröder een motie aannam waarin 'wegens gebrek aan "gege-vens" geen oordeel werd gegeven over dit incident. De aanwezigen wil-len wel een algemeen signaal afgeven aan de regering en stelden daarom in de motie dat de persvrijheid niet in het geding mocht komen. De pers werd aangespoord om 'buitengewone matiging' te betrachten.¹¹² Maar de NRC wenste niet in de bres te springen voor *De Telegraaf*. Die krant mocht niet van dader, slachtoffer worden. De *Nieuwe Courant* sneede over Holdert: het wordt 'koniëk waar te nemen hoe dit Nederlandsche type van den Amerikaanschen dagblad-manager, die in zijn veeljarige be-drijfsleven nooit iets anders gedaan heeft dan de geestelijke en persoon-lijke belangen van "zijn" redacteuren met de grofste willekeur onderge-schikt te maken aan de materiele belangen van zijn onderneming, zich allengs thuis gaat gevoelen in de aangenomen rol van kampioen voor de vrijheid der "collega's" in de Nederlandsche pers, de journalisten."¹¹³

Staatsmonopolie

In veler ogen leverde de 'onverantwoordelijke' houding van *De Telegraaf* tijdens de oorlog het bewijs dat de emotioneel-betrokken stijl die zij han-teerde, gevaarlijk was. Zo stelde *De Maasbode*:

'Gedurende zijn geheele bestaan, heeft het blad allures gehad, die een zeer groot deel van het Nederlandsche publiek niet aansonden. Maar nu ging het den oorlog en de verwarring der geesten gebruiken

om persmanieren te importeren, die wij tot nu toe kenmerkten als "Sensatie-nieuws van boulevardbladen", waarmee hier te lande een geschrift van verdacht allooi, een onverantwoordelijk misbruik maken van de macht van de courant, werd gequalificeerd."⁸

Geveesd werd dat de emotioneel-betrokken stijl zou gaan overheersen. Succesvol was zij immers wel. Was dit dagblad niet gegroeid als kool, van 5.412 abonnees in 1902 tot zo'n 64.000 in juli 1917?⁹ En voerde zij niet dreigend de slogan 'het meest verspreide groote dagblad' onder haar titel? Het optreden van *De Telegraaf* in de jaren 1914-1918 stimuleerde het zoeken naar middelen om de opkomst van de emotioneel-betrokken stijl te verhinderen.

De critici richtten hun pijlen vooral op de commerciële basis van kranten. Alhoewel de maatregelen die zij aandroegen, verschilden, bestond er over de oorzaak van het door hen geconstateerde probleem overeenstemming. Het winstbejag van de uitgever leidde volgens hen tot sensatiezucht. Uitgevers als Holdert van *De Telegraaf*, die hun krant niet als een 'cultuur-instituut' met een maatschappelijke taak zagen maar slechts als een middel om zoveel mogelijk geld te verdienen, vonden zij gevaarlijk. Om meer lezers te trekken zetten deze persbaronnen zoveel mogelijk spectaculair nieuws zo snel mogelijk in de krant. Hun doel was slechts 'de nieuwsgierigheid van het publiek bevredigen en zijn hartstochten prikkelen.'¹⁰

De al eerder aangehaalde hoogleraar D. van Embden publiceerde in 1914 zijn boek *De oorlog en het kapitalisme*. Om de verkoop van kranten te stimuleren had de pers volgens hem 'tot oorlog opgehuist. Een krant was een 'kapitalistische winstondereming' en daardoor was een 'zuiver idealistische taak' niet voor haar weggelegd. Deze vrijzinnig-democraat wilde het strafrecht uitbreiden om de 'vergiftiging van het sociale lichaam' door bladen te kunnen aanpakken. Hij wilde het *droit de réponse* (het recht op weerwoord)" bij de wet verplicht maken. De omvang van het weerwoord zou door de rechter moeten worden bepaald. In uiterste gevallen zou die ook moeten kunnen beslissen tot ontzegging van een krantenbedrijf. Bovendien wilde Van Embden in een perswet regelen dat er lezerscommissies of 'ereambtelijke, periodiek gekozen commissien' met een toezichthoudende functie en zeggenschap over de lijn van de krant werden ingesteld. De hoogleraar verlangde een 'ingrijpende socialisering' van het dagbladbedrijf om 'tegenover het verwilderingsproces eindelijk de rechten der samenleving te waarborgen.'¹¹

In zijn artikel 'De oorlog en de pers' reageerde uitgever L. Simons negatief op de maatregelen die Van Embden voorstelde. Want wat is 'vergiftiging der geesten', vroeg de uitgever en publicist zich af. Het gevaar ontstond dat 'nieuwe en afwijkende meeningen en inzichten', zoals die

van de vredesbeweging, door een rechter, met 'over het algemeen conservatief-ijngoisistische neigingen' zouden worden bestraft. Ook het recht op weerwoord kon hem niet bekoren: dagbladen die bijvoorbeeld pacifistische denkbeelden vertolkten, konden zo worden gedwongen oorlogszuchtige reacties te plaatsen. En wie zou de lezers dwingen het 'tegenartikel' te lezen? Van Embdens voorstel voor een corporatieve structuur van de pers moest het ook ontgelden: was *Het Volk* niet een corporatie zonder winstbejag, terwijl zij toch eenzijdig was en haar ideologie door haar tegenstanders als 'vergiftigend' werd gezien? De voorstellen van Van Embden karakteriseerde Simons als 'of gevaarlijker dan de kwaal, òf, in ieder geval, in de praktijk weinigbelovend'.¹²

Zelf kwam hij met een ander voorstel. Kranten moesten 'cultuurinstuten, ondernemingen tot verspreiding van betrouwbaar nieuws en van onbevangen inzichten' zijn. Zij mochten daarom nooit 'hulpmiddelen van winstbejag' zijn. Simons stelde voor dat de winst voor de eigenaar statutair moest worden vastgelegd en dat de rest zou moeten worden gebruikt ter reductie van het werkkapitaal of de verkoop- en abonnementsprijzen. Daarbij zou moeten worden verboden om 'eenige subsidie van autoriteiten, instellingen of particulieren' te accepteren. Voor journalisten zou dit 'eene geestelijke onafhankelijkheid met zich brengen, als tegenwoordig nog maar weinigen genieten'. Omdat Simons ook wel inzag dat zijn voorstel voorsloeg weinig kans van slagen had, stelde hij een maatregel voor die onmiddellijk zou kunnen ingaan: ieder jaar zou de eigenaar van een krant volledige financiële openheid van zaken moeten geven. Dit zou moeten gebeuren ofwel aan de rechter, ofwel aan een Raad van Toezicht, die beiden het recht zouden hebben een onderzoek in te stellen. Maar het belangrijkste vond Simons toch wel dat de lezer 'worde opgevoed tot het levendigst scepticisme tegenover "alles wat in de krant staat"'. Bij deze 'stadigen en gezetten arbeid' zag hij een rol voor vooral de internationale vredesbeweging. Maar hoe deze dit zou moeten aanpakken liet hij in het midden.¹³

Ook de anti-democratische en pro-Duitse J.H. Valkenier Kips, redactielid van het weekblad *De Toekomst*, zag het streven naar winst als een groot kwaad. 'Wil men dit vlug en gemakkelijk bereiken, dan ligt speculatie op slechte eigenschappen van het publiek voor de hand. De domme en onontwikkelde menschen zijn boven de verstandige en ontwikkelde overal en altijd in de meerderheid: (...) en van de groote massa moet men het hebben, als men op onmiddellijk succes uitgaat.'¹⁴ Sensatiezucht en de waarheid geweld aandoen waren volgens de Delfse hoogleraar het gevolg. Repressie door de strafrechter zag hij echter niet als oplossing omdat een artikel altijd voor meerderlei uitleg vatbaar is. Kwade bedoelingen van de schrijver waren daardoor moeilijk te bewijzen. Hij pleitte voor preventieve

censuur in oorlogstijd door legerofficiëren, ex-journalisten of de burgermeester. In vredes tijd moest geen censuur plaatsvinden. Valckenier Kips zag, in tegenstelling tot Simons, wel iets in het recht op weerwoord dat volgens hem vooral een preventieve werking zou hebben. Diens voorstellen voor het afnemen van de winst en het openen van de boeken leken hem echter niet uitvoerbaar.

Een staatsmonopolie op de nieuwsvoorziening zou volgens Valckenier Kips de dam moeten zijn die het opkomen van de sensatiepers keerde. Op het vredescongres zou een 'internationaal monopolie voor een de gehele wereld bedienend neutraal en internationaal telegraafagentschap' moeten worden ingesteld.⁴⁶ Het beheer daarvan zou moeten worden geregeld via het volkenrecht en bij een onzijdige mogendheid moeten komen te liggen. Valckenier Kips stelde Nederland voor. Daarnaast zou er een nationaal persbureau in handen van de staat moeten komen. Dat zou de nieuwsvoorziening voor zijn rekening moeten nemen; opinieartikelen zouden door de redactie op een 'octavo-velletje' kunnen worden bijgeleverd. Om de journalistenstand te verheffen was volgens de hoogleraar een staatsexamen noodzakelijk. Ook moest een vakorganisatie met bindend tuchtrecht per wet worden geregeld. De voorstellen van de Delfse hoogleraar vonden weinig weerklank. *Telegraaf*-journalist D. Hans reageerde in het orgaan van de NJK furieus:

'Een gemonopoliseerde en genaaste dagbladders. Staats-berichten en staats-artikelen. De journalisten staats-ambtenaren en hun organisatie een staats-vereniging. (...) De staat als directeur en als hoofdredacteur, de staat als verslaggever en als reporter. De staat ...!'⁴⁷

De persvrijheid in het geding?

Tijdens de algemene beschouwingen van 1915 bleek dat regering en parlement niet wilden tornen aan de persvrijheid. Ook de NJK en de meeste deelnemers aan het debat over journalistiek, hielden vast aan dit grondrecht. Wel werden voorstellen gedaan om het strafrecht uit te breiden om zo het gevaar van de sensatiepers te keren. Het strafrecht gold niet in de gebieden (met name aan de grenzen) die in staat van beleg waren. Hier was het bestuur overgegaan van het burgerlijk naar het militair gezag. De bevelhebber ter plaatse was volgens de grondwet bevoegd om 'bepaalde bepalingen vast te stellen omtrent het drukken, uitgeven, verspreiden of in den handel brengen van geschriften of tekeningen, of dit geheel te verbieden'. Tevens kreeg het militair bestuur de controle over de post, de telefoon en de telegraaf. Het opmaken en censureren van brieven, het

afnemen van gesprekken en het onderscheppen van berichten was hiermee mogelijk.

In de rest van Nederland waren twee bepalingen uit het wetboek van strafrecht van belang: artikel 98 en artikel 100. Het eerste verbod eenieder om zaken 'waarvan hij weet, dat de geheimhouding door het belang van Staat wordt geboden' openbaar te maken. Op 30 juli 1914 versuurden de ministers van Oorlog en Marine een brief aan de redacties van de dagbladen om hen op artikel 98 te wijzen. Deze brief was al enkele jaren voor de oorlog samengesteld in overleg met het bestuur van de Nederlandse Journalisten Kring. Berichten over de mobilisatie, die twee dagen later zou starten, de sterkte, samenstelling, verplaatsingen en standplaatsen van legeronderdelen en de toestand van de verdedigingswerken werden expliciet verboden. De redacties moesten rekenen voor ontvangst en hielden zich braaf aan de verboden.⁴⁸ *De Leeuwarder Courant* meldde: 'Op verzoek van den minister van Oorlog en in het landsbelang zullen door ons geen berichten meer worden opgenomen, op de troepenverplaatsingen betrekking hebbend. Wij verzoeken derhalve onzen correspondenten zich van het toezenden van dergelijke berichten te onthouden.'⁴⁹ Door de Generale Staf van het leger was stafofficier aangesteld om verdere maatregelen mee te delen aan kringvoorzitter Plemp van Duiveland die op zijn beurt de redacties moest inlichten.⁵⁰

Artikel 100 van het wetboek van strafrecht bepaalde dat wanneer iemand 'opzettelijk eenige handeling verricht, waardoor den onzijdigheid van den staat wordt in gevaar gebracht, of eenig bijzonder voorschrift tot handhaving der onzijdigheid van regeringswege gegeven en bekendgemaakt, opzettelijk overtreedt' een gevangnisstraf van ten hoogste zes jaren riskeerde. Dit wetsartikel was niet gemaakt met het oog op de pers. De moeilijkheid school hem in het begrip 'opzettelijk' en in het feit dat de officier van justitie aannemelijk moest kunnen maken dat de neutraliteit inderdaad in gevaar was gebracht. De enige keer dat een journalist, *Telegraaf*-hoofdredacteur Schröder, tijdens de oorlog werd vervolgd op grond van artikel 100, draaide de zaak uiteindelijk uit op vrijspraak.

Bovendien was er al voor de oorlog discussie over de vraag of een individu de neutraliteit in gevaar kon brengen. Neutraliteit was een instelling van het volkenrecht en dat regelde slechts het recht tussen staten. Individen waren geen partij in het volkenrecht en konden de neutraliteit dus ook niet schenden, zo merkten verschillende juristen op. De eerder genoemde NAOR-commissie tegen chauvinistische persuitingen was het hier niet mee eens. Zij onderschreef wel de mening dat artikel 100 te weinig grondslag bood om journalisten of kranten te vervolgen en stelde voor om net als in Oostenrijk een wetsartikel tegen de 'sensatie-pers' te maken, waarbij onware of ophitsende berichten expliciet strafbaar werden gesteld

1. Schröder, hoofdredacteur van *De Telegraaf*. Hij had de eer als enige journalist tijdens de oorlog vervolgd te worden op grond van overtreiding van artikel 100 van het wetboek van strafrecht; Schröder zou opzettelijk de neutraliteit in gevaar gebracht hebben. Hij werd uiteindelijk vrijgesproken.
Bron: Nederlands Persmuseum, Amsterdam

zonder dat opzet hoefde te worden bewezen. Ook wilde men 'het begrip strafbare belediging' uitbreiden. Niet alleen het beledigen van 'Hoofden en Vergeenwoordigers van beviende Staten', maar ook het krenken van een vreemd volk of een staat zou strafbaar moeten zijn. Eén — anoniem — lid van de commissie nam overigens een minderheidsstandpunt in waarin hij verklaarde niets te zien in preventieve of repressieve strafmaatregelen.

De gerespecteerde jurist D. Simons stelde in het *Weekblad van het Recht* dat het niet verstandig was om kranten of journalisten te vervolgen. Niet alleen was artikel 100 te vaag geformuleerd en bood het daardoor

meer kansen aan de verdediging dan aan het openbaar ministerie, maar veel belangrijker was dat 'ook door eene strafrechtelijke vervolging de onzijdigheid zou kunnen worden in gevaar gebracht, misschien meer dan door datgene, wat wordt vervolgd'. De minister van Justitie zou van geval tot geval moeten bekijken wat vervolgd zou moeten worden en wat niet. Als hij een artikel gericht tegen het ene land wel zou vervolgen en een ander (gericht tegen een ander land) niet, zou dat tot internationale complicaties kunnen leiden. Bovendien zou hij impliciet, door niet te vervolgen, zijn goedkeuring hechten aan artikelen of dagbladen. Tenslotte, zo bear-gumenteerde Simons, leidde vervolging alleen maar tot meer aandacht voor het geschrevene en 'gratis reclame' voor de krant.¹⁰

Tijdens de oorlog ondernam de regering geen stappen om journalisten of kranten te laten vervolgen. De zaak-Schröder was een uitzondering. Het kabinet wilde voorkomen dat er een 'officieuze pers' ontstond waarvan de indruk bestond dat zij door de regering werd gesteund. Op klachten van de gezanten der belligerenten gaf minister J. Loudon van Buitenlandse Zaken steeds het formele antwoord dat het strafrecht niet toereikend was en dat men maar bij de redacties moest klagen. In maart 1915 schreef hij de Duitse gezant dat een neutrale mogelijkheid niet verplicht was om op te treden tegen kranten die positie kozen tegen een van de oorlogvoerende landen.¹¹ Wel gaf de regering informatie, en soms indirect, de klachten van de gezanten door aan de dagbladen. Zo ontving *De Tijd* in november 1914 een vertrouwelijke brief van aartsbis-schop Van de Wetering waarin deze schreef:

'Van regeringswege is aan mij het verzoek gericht, dat ik bij de redactie van *De Tijd* zou aandringen om wat voorzichtiger te zijn in het opnemen van berichten, die de eer der Duitschers aantasten. De Minister van Binnenl. Zaken zou zich anders genooddacht zien krasse maattege-len tegen *De Tijd* te nemen. Zijn Exc. wenschte die te voorkomen.'¹¹

Tot een aanscherping van het strafrecht of een inpakking van de persvrijheid kwam het in de oorlogsjaren niet.¹² Minister B. Ort van Justitie liet de Tweede Kamer in november 1917 weeten van mening te zijn dat artikel 100 voldeed en hij niet van plan was een wetswijziging door te voeren.

'M.i. voorziet het artikel wel degelijk in het euvel, dat moet worden bedwongen, en is het eenvoudig een quaestie van bewijs. Wanneer men andere bepalingen ging maken, zou men óf op hetzelfde bezwaar stuiten, dat het bewijs zeer moeilijk is te leveren, óf men zou allicht te ver gaan.'

Ort benadrukte het belang dat de regering hechte aan de persvrijheid, door premier P.W.A. Cort van der Linden omschreven als 'een juist en

zeer heilzaam beginsel'. Orr: 'Ging men dus een bepaling maken, die zou zijn te stellen, dat men heel gemakkelijk onder haar bereik viel, dan zou men aan deze drukpersvrijheid allicht te kort gaan doen.'⁵⁸ Voor het kabinet speelde waarschijnlijk sterk mee dat een aanscherping van het strafrecht voor de belligerenten een signaal zou kunnen zijn dat de Nederlandse pers de neutraliteit niet eerbiedigde. Eind 1914 had Cort van der Linden de opperbevelhebber al laten weten dat dan 'de onjuiste indruk [zou] worden gewekt alsof de afwijkingen van een neutrale houding in onze pers veel grooter afmeting had aangenomen dan inderdaad het geval is.'⁵⁹

Honger naar nieuws

Hoewel de afkeer van een emotioneel-betrokken stijl in de journalistiek luid werd beleden, had de Eerste Wereldoorlog uiteindelijk een heel andere uitwerking dan de critici wilden en verwachtten. Van het grote aantal maatregelen dat werd bedacht om de 'sensatiepers' de voet dwars te zetten, werd geen enkele daadwerkelijk ingevoerd. En paradoxaal genoeg namen de andere Nederlandse dagbladen onder invloed van de nieuwe onstane situatie tijdens de oorlog een aantal elementen uit de zo verfoede emotioneel-betrokken stijl over. Zij deden geen afstand van hun eigen beheerst-afstandelijke stijl, maar brachten wel een aantal accenten aan die hen in de andere richting dreven.

De meeste Nederlandse kranten hadden, door de stijl die zij haatteerden, ten tijde van de Eerste Wereldoorlog meer het karakter van een *journal d'information* dan van een *journal d'information*. Dat wil niet zeggen dat zij niet of nauwelijks aandacht besteedden aan het nieuws, maar zij ruimen veel plaats in voor artikelen *over* het nieuws. Zo schiepen ze, wellicht onbewust, afstand tussen de lezer en het nieuws. Een mooi voorbeeld zijn de, door tijdgenoten, hooggewaardeerde 'Politieke Weekoverzichten' van Christiaan Nuys in het zondagsblad van het *Algemeen Handelsblad*. Gelardeerd met citaten uit de wereldliteratuur en historische werken, duidde Nuys de 'actuele gebeurtenissen'.⁶⁰ Veel artikelen in de kranten die de beheerst-afstandelijke stijl hanteerden, waren opniërend of geschreven om de lezers op bijvoorbeeld politiek of cultureel terrein wijzer te maken. Die lezers zochten, in de woorden van Plemp van Duiveland, 'in hun blad vooral educatie'.⁶¹ Door het abonnementensysteem waren de Nederlandse dagbladen niet afhankelijk van de losse verkoop. De richtingbladen (van liberale, katholieke, protestantse of sociaal-democratische signatuur) hadden een trouw en bijna natuurlijk lezerspubliek.

De Telegraaf richtte zich niet op een specifieke, ideologisch duidelijk afgebakende doelgroep, maar op een gearriveerd publiek dat zij moest ver-

overen. De krant moest de lezer bij wijze van spreken iedere dag weer voor zich winnen omdat er voor hem geen andere reden was om de krant te lezen dan de inhoud. Waar het voor bijvoorbeeld socialisten of anti-revolutionairen bijna een plicht was om *Her Volk* of *De Standard* te lezen, ontbrak die sociale druk bij de lezers van *De Telegraaf*. De nadruk lag daarom bij *De Telegraaf* op het nieuws. In vergelijking met de andere dagbladen, besteedde zij meer aandacht aan actieve nieuwsgaring. Haar verslaggevers trokken erop uit en brachten zaken in de openbaarheid. Plemp van Duiveland moest het blad nageven dat zij een 'uitstekende informatedienst' had.⁶² Het nieuws moest bovendien snel in de krant om anderen voor te zijn. In de woorden van verslaggever Philip Pinkhof, die in 1955 terugkeek op zijn carrière:

'Er bestaat voor de journalist niets schoners op aarde, dan het binnenhalen van een primeur, dat wil zeggen nieuws, dat opzien baart en dat hij voor zich en zijn krant geheel alleen heeft. De voldoening die ik steeds ondervond wanneer ik op jacht was naar nieuws en het lukte, de binnenprent die ik had wanneer ik in grote opmaak op de voorpagina van de krant mijn primeur in levende lijve savoureeerde, is eenvoudig niet onder woorden te brengen.'⁶³

Het doel van *De Telegraaf* was niet om verstandelijk, ideologisch leiding te geven met bezonnen artikelen, maar om in te spelen op het gevoel van de lezer. Die moest zich identificeren met het gebeurde in een artikel; iets leuk, vervelend, schandelijk, treurig of grappig vinden. Een voorbeeld kan dit verduidelijken.

Op 14 april 1915 werd het Nederlandse vrachtschip *Karwijk* getorpedeerd door een Duitse onderzeeër. De bemanning kon zichzelf redden, maar het schip zonk vrijwel direct. De *MRC* legde in haar berichtgeving over het incident de nadruk op de juridische aspecten. De torpedering was volgens de krant een schending van de Nederlandse neutraliteit en in strijd met het volkenrecht. Het *Nieuws van den Dag* en *Her Volk* reageerden op een soortgelijke manier. In deze kranten kreeg het lot van de bemanning nauwelijks aandacht. *De Telegraaf* legde hierop juist de nadruk. Als enige krant meldde ze dat de zeelieden op het moment van de 'laffe aanval' net benedendeks zaten te eten. In het commentaar werd benadrukt dat 'door de duikboot zelfs niet de minste poging is gedaan de bemanning te redden'. En het vervolgde: 'Men heeft haar in koelen bloede na het schip lek en in brand geschoten te hebben, aan haar lot overgelaten en men mag van geluk spreken, dat zij na zes uur roeten in den nacht nog veilig en wel aan boord van het lichtschip is kunnen opgenomen worden.' Deze benadering maakte het gebeurde voor de lezer inhaalbaar.⁶⁴

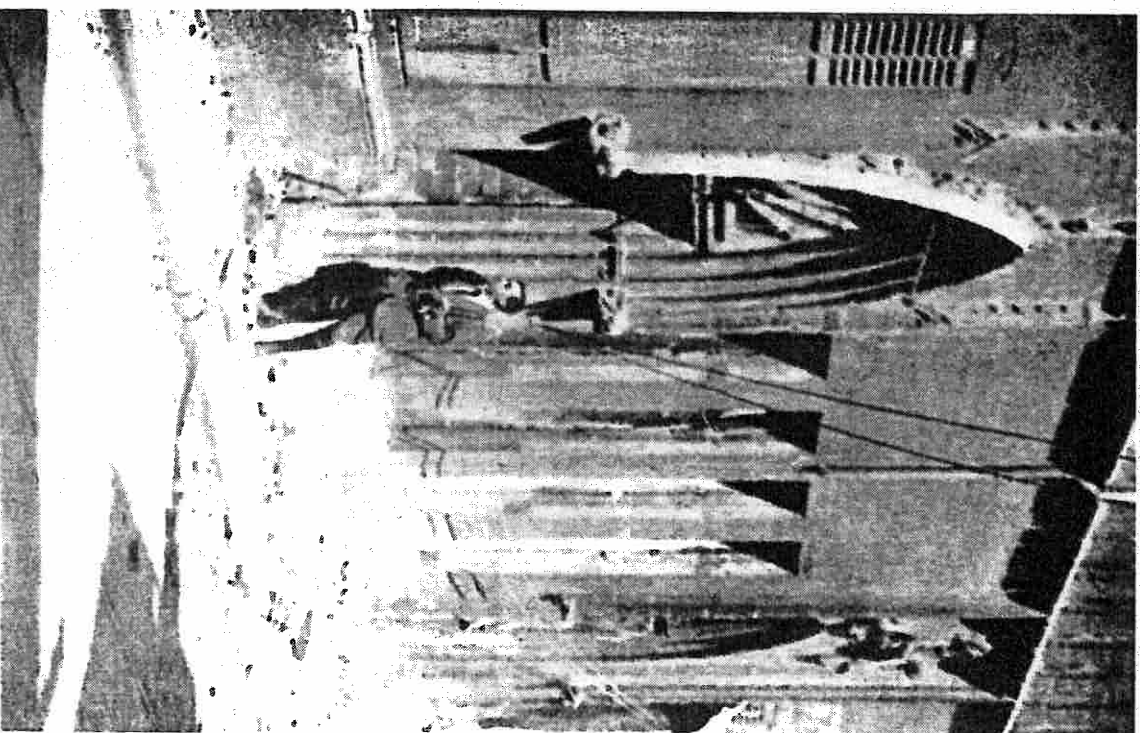
Na het uitbreken van de oorlog onstond een enorme honger naar nieuws. Wat gebeurde er in België? En zou Nederland ook worden meegesleept in de oorlog? Kranten verspreidden bulletins en extra edities die gretig werden gelezen. Zo meldde de *Leeuwarder Courant*:

'Verzamelaars van nieuwsgerichten blijven de punten, waar de oorlogs-bulletins worden aangeplakt. Daar staat haast ieder even stil of springt van zijn fiets, om zich even op de hoogte te stellen van de bijzonderheden, door de telegraaf overgeschild, die men dan gaat bespreken.'⁶⁵

De dagbladen waren dus wel gedwongen meer aandacht te schenken aan het nieuws. 'Het nieuws komt nu ook op de voorpagina', merkte De Vrankrijker op over *Het Volk*, 'de "Oorlogstelegrammen" domineren de krant, die even tevoren nog uitspuilde van de partij- en verenigingsberichten. (...) Het Volk is plotseling overwegend nieuwsbrenger geworden.'⁶⁶ Ook een typisch *journal d'opinion* als *De Tijd* maakte werk van het opzetten van een verslaggevers- en correspondentennetwerk. De Maas-trichse correspondent L. Mokveld maakte naam met zijn reportages uit België: 'Toen "De Tijd" me als haar correspondent uitzond, had ik er eigenlijk geen flauw idee van, hoe mijn taak te volbrengen, om de eenvoudige reden, dat ik me in het geheel geen begrip er van vormen kon, hoe zo'n moderne oorlog wel gevoerd zou worden', merkte hij later op.⁶⁷ Maar Mokveld leerde het vak van oorlogsverslaggever snel. Ook een regionaal dagblad als de *Leeuwarder Courant* had al snel een reporter in België. Ernest Kuyper, die tot december 1914 'brieven van en over de gebeurtenissen op het oorlogsterrein' stuurde:⁶⁸

De hoeveelheid redactionele ruimte die de Nederlandse pers aan het buitenlandse nieuws besteedde, nam tijdens de Eerste Wereldoorlog toe. Twee dagbladen, het *Algemeen Handelsblad* en de *Leeuwarder Courant*, zijn aan een systematische inhoudsanalyse onderworpen.⁶⁹ Daaruit bleek dat het percentage buitenlandse nieuws in de *Leeuwarder Courant* steeg van 18 procent in 1913 tot 27 procent in 1916. Het avondblad van het *Algemeen Handelsblad* bleef met 19 procent constant; vooral het financiële en handelsnieuws bleef een even grote plaats toebedeeld krijgen als voor de oorlog. Maar het ochtendblad daarentegen vertoonde een spectaculaire stijging van 6 procent buitenlandse nieuws in 1913 tot 24 procent drie jaar later. Het *Algemeen Handelsblad* en de *Leeuwarder Courant* besteedden tijdens de oorlog iedere dag een halve tot een hele pagina aan integrale versies van telegrammen. Meestal kwamen alle persbureaus aan bod. Bovendien verschoof het buitenlandse nieuws van het binnenwerk naar de voorpagina. Deze toename zette zich voort na de oorlog. In 1919 steeg de ruimte die het *Algemeen Handelsblad* besteedde aan het

buitenland tot 26 (ochtendblad) en 27 procent (avondblad). De *Leeuwarder Courant* ruimde in 1919 26 procent van haar kolommen in voor buitenlandse nieuws.

Oorlogsverslaggever L. Mokveld van *De Tijd* figureert in eigen werk. Bron: L. Mokveld. *De overweldiging van België. Ervaringen, als Nederlandsch journalist opgedaan, tijdens een viermaandelijksch verblijf bij de Duitse troepen in België.* Rotterdam 1916.

Leugens

Voor de oorlog hadden veel Nederlandse kranten (waaronder de *NRC*, het *Algemeen Handelsblad*, *De Telegraaf* en de *Leeuwarder Courant*) al correspondenten in de belangrijkste Europese hoofdsteden. Maar zij schreven meer achtergrondverhalen en impressies van het leven in het buitenland, dan dat zij achter het nieuws aanjoeegen. De belangrijkste bronnen voor internationaal nieuws waren buitenlandse kranten en persbureaus. Na het uitbreken van de oorlog werd deze nieuwsvoorziening problematisch; zowel de dagbladen als de persagentschappen in de oorlogvoerende landen stonden onder censuur en werden gebruikt om het handelsbelang te dienen. De belangrijke internationale persbureaus hadden al in 1870 een verdrag gesloten waarin zij de wereld verdeelden in invloedssferen. In Nederland had Reuters het monopolie op het verzamelen en verkopen van nieuws. Het leverde ook de artikelen van de andere persbureaus zoals het Duitse Wolff en Havas (Frankrijk) aan de Nederlandse kranten. Het Amsterdamse persbureau De la Mar was de vertegenwoordiger van Reuters in Nederland. Na het uitbreken van de oorlog bleef het telegrammen van alle bureaus, ook van Wolff, doorgeven. De Britse regering stoorde zich daaraan. Daarom werden de officiële banden tussen Reuters en De la Mar in 1915 verbroken. Het *Nederlandisch Telegraphisch Agentschap* (zoals De la Mar was omgedoopt) bleef telegrammen van alle persbureaus leveren aan de Nederlandse dagbladen.⁶⁵

De selectie van het nieuws dat via de telegrammen en de kranten binnenstroomde was voor de redacties moeilijk. Zij hadden meestal geen middelen om waarheid en leugen van elkaar te onderscheiden. Het verifiëren van het nieuws was in de meeste gevallen onmogelijk. De oplossing die de meeste dagbladen hanteerden was simpel: men maakte geen selectie. Plomp van Duiveland beweerde in 1924 dat deze methode 'door sommigen der Nederlandsche pers gedurende den oorlog tot een eer werd gerekend: "telling the lies from both sides".⁶⁶ Ook in het buitenlands overzicht, een artikel waarin het belangrijkste nieuws werd samengevat en geduid, probeerde men alle partijen evenveel ruimte te geven.

Kenmerkend is bijvoorbeeld de berichtgeving in de *Leeuwarder Courant* over het neerstorten in zee van een Duitse zeppelin in februari 1916. Een Engels schip dat in de buurt was weigerde de drenkelingen te redden, waardoor dertig Duitse passagiers verdronken. Eerst haalde de *Leeuwarder Courant* een interview aan uit de *Daily Mail*. 'Een jonge zeebonk' vertelde daarin dat de schepsbemanning bang was geweest voor de gevolgen wanneer men de Duitsers aan boord had gelaten. De Britse krant merkte op dat 'de openbare meening in Engeland' de handelwijze van de kapitein goedgekeurde en liet daarop volgen: 'De ongelukkige manier, waarop zich

de Duitsers in dezen oorlog hebben gedragen, heeft den geallieerden geleerd, dat het onmogelijk is hun woord te gelooven of er staat op te maken, dat zij de gewone beginselen van menscheeljkheid in acht zullen nemen'. Hierna volgden echter citaten of parafrases uit maar liefst zes Duitse kranten die 'met groote veronwaardiging' reageerden.⁶⁹

Vette koppen

Tijdens de Eerste Wereldoorlog nam niet alleen de hoeveelheid nieuws in de kranten toe, maar ook de presentatie ervan veranderde. Hierin schoof de Nederlandse pers voorzichtig op in de richting van de emotioneel-betrokken stijl. Al voor de oorlog gebruikte *De Telegraaf* af en toe vette koppen ('groote headlines' volgens Plomp van Duiveland) over meer dan één kolom.⁷⁰ In langere stukken werden ook tussenkopjes gebruikt. Bovendien werd in de koppen het nieuws in enkele woorden samengevat. Vaak gebeurde dat op een emotionele manier: 'Van Maasdiik doodgevalen!' meldde de krant in 1910 boven een verhaal over het neerstorten van Nederlands eerste vliegenier. En even verderop moest het tussenkopje 'tragische bijzonderheden' de aandacht van de lezers trekken.⁷¹ In de jaren 1914-1918 werden de koppen die *De Telegraaf* gebruikte groter en talrijker. 'Een Hollandsch schip getorpedeerd', kopte de krant bijvoorbeeld groot en over twee kolommen na het incident met de Karwijk in 1915. Daaronder stond als ondertkop "Karwijk" door een Duitse duikboot getorpedeerd', wederom over twee kolommen. En ten slotte volgde nog het een-koloms kopje 'De "Karwijk" getorpedeerd!'.⁷²

De meeste andere kranten gebruikten kopjes in een kleine letter over één kolom die meestal slechts het onderwerp aanduidden. Tussenkoppen werden zelden of nooit geplaatst. Dat veranderde tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het deftige *Algemeen Handelsblad* plaatste bijvoorbeeld dagelijks over de eerste twee kolommen van de voorpagina met grote zwarte letters de kop 'De oorlog'. Hieronder volgden dan in kleiner lettertype de belangrijkste gebeurtenissen. 'Engelsch stoomschip gezonken. – Een rede van Maximilian Harden. – Een Engelsche Officiële waarschuwing. – Engeland en Noorwegen. – De Lusitania-quaestie.', schreef de krant op 7 februari 1916 bijvoorbeeld. *De Maasbode* en *Het Volk* veranderden hun opmaak op een vergelijkbare manier. Wat bij deze kranten bleef waren de globale aanduiding van het onderwerp (zonder het nieuws samen te vatten) en de zakelijke stijl. Overigens veranderden *De Standard* en de *NRC* hun koppenbeleid, zo men daarvan spreken kan, nauwelijks.

Een ander belangrijk element in de emotioneel-betrokken stijl dat tijdens de Eerste Wereldoorlog door de rest van de pers werd overgenomen

was het gebruik van illustraties. Tekeningen en vooral kaartjes gaven de krant niet alleen een gevarieerder aanzicht dan de grijze letterbrij in bijvoorbeeld het *Algemeen Handelsblad*, maar gaven daarnaast uitleg bij het nieuws. In een oogopslag was voor de lezer iets duidelijk waarvoor hij zich anders door lappen tekst had moeten heen slepen. Vooral voor kranten die zich op de massa richtten waren dit belangrijke redenen voor het plaatsen van illustraties. Na het begin van de oorlog nam het gebruik van 'plaatjes' in de kranten toe. De *Leeuwarder Courant* (die het voor 1914 met alleen tekst deed) kocht in 1916 bijvoorbeeld clichés van *Het Nieuws van den Dag* en *Het Vaderland* om haar lezers meer te kunnen bieden dan alleen tekst.⁷⁴ Dat waren overigens voornamelijk kaartjes van het oorlogsterein. Foto's werden niet in de krant gezet, maar slechts in de etalage van het 'redactie bureau' gehangen.

De dagbladen die de beheerst-afstandelijke stijl hanteerden, hechtten veel waarde aan het achtergrondartikel, de analyse en het opiniestuk. De *Leeuwarder Courant* bijvoorbeeld opende iedere dag (voor, tijdens en na de Eerste Wereldoorlog) met het 'buitenlandsch overzicht'. Hierin werd een analyse gegeven van het belangrijkste nieuws, dat niet noodzakelijkerwijs met elkaar in verband hoefde te staan. Het *Algemeen Handelsblad* begon tijdens de oorlog ieder nummer van het avondblad met een gelijksoortige, het nieuws duidende rubriek: 'de algemene toestand'. Richtingbladen als *Het Volk* en *De Standard* openden de voorpagina meestal met het commentaar. Een voorbeeld maakt duidelijk dat deze analyses en commentaren prevaleerden boven het nieuws. Toen op 16 juli 1917 Britse torpedojagers enkele Duitse kolenschepen in de Nederlandse territoriale wateren bij Bergen hadden beschoten en vernietigd, was het eerste wat de lezer van het *Algemeen Handelsblad* in zijn krant vond een commentaar over deze 'ernstige en zoo flagrant mogelijk schending van onze neutraliteit'. Enige kolommen verder stond pas wat er eigenlijk was gebeurd. Hetzelfde overkwam de lezers van de *MRC*, die na de torpedering van de 'Karwijk' eerst de mening van de krant daarover lasen en pas later wat er was gebeurd.⁷⁵

In de emotioneel-betrokken stijl was meer aandacht voor het nieuwsbericht, de reportage, het interview en het commentaar. Deze werden in *De Telegraaf* meer gebruikt dan in andere kranten. Bovendien opende deze krant haar voorpagina, in tegenstelling tot andere dagbladen, altijd met een nieuwsbericht. Als enige krant opende zij op 15 april 1915 de voorpagina met het nieuws van de torpedering van de 'Karwijk'. De volgende ochtend bracht zij direct een interview met de kapitein.⁷⁶ Ook na de beschieting van de Duitse kolenschepen bij Bergen in 1917, had *De Telegraaf* direct een interview met een van de overlevenden. En toen vlieger Clément van Maasdijk in 1910 ter aarde stortte had de krant heel snel het

nieuws (twee dagen eerder dan *Het Volk* en de *Leeuwarder Courant*) dat werd gelardeerd met een interview met ooggetuigen en beschrijvingen. In de krant werd het gebruik van citaten veelvuldig toegepast. Door betrekken en ooggetuigen sprekend op te voeren werd een dramatisch effect bereikt waardoor de lezer zich makkelijker met het nieuws kon identificeren. Typierend voor *De Telegraaf* was ook de rocht die hoofdredacteur Schröder maakte langs de grenzen om de smokkelhandel te onderzoeken. Het was ondenkbaar dat collega-hoofdredacteurs, 'deftige heren', zelf op reportage zouden gaan.⁷⁶

Tijdens de Eerste Wereldoorlog gingen de dagbladen die de beheerst-afstandelijke stijl hanteerden meer gebruikmaken van deze genres. Natuurlijk werden ze voor 1914 ook al gebruikt, maar sporadischer. Dat het nieuwsbericht een grotere plaats innam is logisch gezien de eerder gesignaleerde nieuwshonger. Maar ook reportages van het oorlogstoneel kregen, vooral in de eerste maanden na het uitbreken van de oorlog, een grote populariteit. Hiermee deden ook emotie en betrokkenheid hun intrede in de kolommen. De reportages uit België hadden een heel andere toon dan de lezers gewend waren van hun vertrouwde dagblad. De oorlog liet de verslaggevers, die voordat het front zich had gestabiliseerd nog tamelijk vrij konden rondreizen, zeker niet koud. Zij hadden veel sympathie voor de Belgische bevolking die leed onder de oorlog. Misdaaden van de Duitsers tegen burgers werden breed uitgemeten en scherp veroordeeld. 'Is dit boek anti-Duitsch', zo schreef Mokveld van *De Tijd* in het op zijn artikelen gebaseerd *De overneming van België*, 'dan vergete men, dat het de *feiten* zijn, die het deze strekking gaven'.⁷⁷ Verontwaardiging over het optreden van de Duitsers en medelijden met de Belgen strijden op iedere pagina van zijn relaas om voorrang. Toen het boek werd vertaald in het Frans en het Engels (onder de titel *The German fury in Belgium*) kreeg het dan ook een voorwoord waarin de aandacht erop werd gevestigd dat de verslagen van de Duitse gruweldaden van een onpartijdige toeschouwer waren.⁷⁸ Toen het front zich had gestabiliseerd, werden Nederlandse journalisten door de belligerenten geweerd. Met de afstand die zo optrad, verdween de emotionele toon in de berichtgeving voor een groot deel.

Maar ook na de eerste oorlogsmaanden haalden reportages en interviews veel vaker de krant dan voorheen. Na de beschieting van de Duitse oorlogsschepen bij Bergen plaatste de *Leeuwarder Courant* een interview uit *De Telegraaf* met een van de overlevenden. Later volgde, evenals in het *Algemeen Handelsblad*, een stuk van een persbureau dat begon met een interview met de Duitse kapitein. Alhoewel emotie ook hier een rol speelde, gebeurde dat op een beheerste manier. "Juist wilde ik het schip verlaten, toen een voltreffer mijn eerste machinist van mijne zijde wegmaakte...."

Hij riep nog "Au"..... een licht gekreun en toen was het gedaan." Hier hield kapitein Methling even op. Na eenige oogeblikken ging hij voort.' Het interview ging over in een reportage waarin de verslaggever samen met de kapitein terug ging naar zijn vastgelopen en stukgeschoten schip. De beschrijving die de journalist gaf van de ravage op de *Renate Leonhardt* was weer zakelijk van toon.⁹

Conclusie

Al voor de Eerste Wereldoorlog was er kritiek op de emotioneel-betrokken stijl die met name *De Telegraaf* hanteerde in de Nederlandse journalistiek. Deze stijl druiste in tegen de dominante, beheerst-afstandelijke stijl die de meeste andere dagbladen hanteerden. De angst die *De Telegraaf* opriep door de stijl die zij hanteerde, werd heviger toen zij in de oorlog, als enige Nederlandse krant, fel partij koos voor de geallieerden. Concurrerende kranten, die bezonnen leidsmannen voor hun lezers wilden zijn, kenschetsten deze houding als 'omnationaal' en 'onverantwoordelijk'. In hun ogen zette *De Telegraaf* niet alleen de neutraliteit van Nederland, maar ook de na 1869 zo zorgvuldig opgebouwde reputatie van de vaderlandse pers op het spel. Het debat dat werd gevoerd over de houding van *De Telegraaf*, ging impliciet vooral over haar journalistieke stijl.

Des te opvallender is het dat, terwijl *De Telegraaf* regelmatig de oren werd gewassen, de Nederlandse dagbladen toch een aantal elementen uit de emotioneel-betrokken stijl veelvuldiger gingen toepassen. Dit was het resultaat van de nieuwe situatie van een grote oorlog net buiten de landsgrenzen en de enorme nieuwshonger bij het publiek. Steeds meer nieuws verscheen in de kolommen, alhoewel dat vaak minder prominent werd gebracht dan de artikelen die het nieuws voor de lezer duidden. Zowel het aantal koppen als de grootte daarvan vermeerderte, terwijl daarin ook steeds vaker het nieuws werd samengevat in plaats van dat slechts het onderwerp werd genoemd. Het gebruik van illustraties en de verscheidenheid in genres nam toe. Het maakte de Nederlandse journalistiek, in de woorden van Plemp van Duijveland, 'frisscher, ongedwongener en gearriëerder'.¹⁰ Tijdens de Eerste Wereldoorlog gooiden de dagbladen het toer niet volledig om. Maar onder invloed van de oorlogsomstandigheden groeide de beheerst-afstandelijke stijl, die in de Nederlandse journalistiek dominant was, wel toe naar de emotioneel-betrokken stijl. Hoezeer de critici van die laatste stijl dat ook betreurden.

Noten

- 1 Voor de toestandskoming van dit artikel dank ik drs. I.M. van den Broek, prof.dr. H.A. Locketeer, prof.dr. C.A. Tamse, dr. H. te Velde en dr. H.B.M. Wijffes, voor hun nuttige en stimulerende commentaar.
- 2 Archief *Leeuwarder Courant*, map Bulletin's w.o 1; *Leeuwarder Courant* (verder: *LC*), 3-8-1914 en 13-8-1914.
- 3 M.C. Brands, 'The Great War die aan ons voorbijging. De blinde vlek in het historisch bewustzijn van Nederland' in: M. Berman en J.C.H. Blom (red), *Het belang van de Tweede Wereldoorlog. De bijdragen voor het symposium op 22 september 1997 ter gelegenheid van de opening van de nieuwe behuizing van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, Den Haag 1997, p. 9.
- 4 R.J. Bouman, *De Nederlandse dagbladders in oorlogstijd, 1914-1918. Een onderzoek naar de stemming, meningen en commentaren in de Nederlandse dagbladders ten opzichte van Engeland en Duitsland*, Erasmus Universiteit Rotterdam (doctoraalscriptie) z.j.; H. van den Hout, *Pers en censuur in Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog. Onderzoek naar de vermeende terugkoudendheid van de Nederlandse dagbladen*, Erasmus Universiteit Rotterdam (doctoraalscriptie) z.j.; Th.H.J. Soelings, *Russische revolutie en vredeverwachtingen in de Nederlandse pers, maart 1917 – maart 1918*, Bussum 1967; J.A. Tannis, *Pruisische manieren? Een onderzoek naar het overheidsbeleid ten aanzien van het dagblad De Telegraaf 1914-1915*, Erasmus Universiteit Rotterdam (doctoraalscriptie) 1988.
- 5 Soelings, *Russische revolutie*, p. 12. Vgl. H.W. von der Dunk, 'Nederland ten tijde van de Eerste Wereldoorlog', in: J.C. Boogman e.a., *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen*, Houten 1988, p. 357. Artikel ook afgedrukt in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 14, Haarlem 1979, p.40-52.
- 6 Deze stijl werd bijvoorbeeld ook gehanteerd door *De Courant*, die evenals *De Telegraaf* eigendom was van H.M.C. Holdert en een veel grotere oplage had. Maar *De Courant* was een bijboot van het vlaggenschip *De Telegraaf*. Zoals Scheffer constateert, had zij 'als kopblad immers geen eigen technisch apparaat en geen redactie die deze naam verdiende en omdat die redactionele inhoud vooral werd samengesteld uit het zetsel van de moederkrant (*De Telegraaf*) had het blad geen eigen gezicht'. Zie: H.J. Scheffer, *Henry Tindal. Een ongunstige heer met ongevoene begroten*, Bussum 1976, p. 335.
- 7 Zie: F. Van Vree, 'Massapers en modernisering. De pers als spiegel en oorzaak van maatschappelijke verandering', in: H. Kleijer e.a. (red.), *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke verandering vanaf de late middeleeuwen*, Amsterdam 1992, p. 97.
- 8 D. van Embden, *De oorlog en het kapitalisme*, Amsterdam 1914, p. 103. Van Embden was bestuurlijk van de Nederlandse Anti-Oorlog Raad.
- 9 H. Quast, 'De vrijheid der drukpers', in: *Tijdschrift ter beoefening van het ad-ministratief recht*, nr. 32, 1915, p. 117.
- 10 L. Simons, 'De oorlog en de pers', in: *De Nieuwe Gids*, 30, 1915, p. 873. Zie voor Simons en de Wereldbibliotheek: J. Blokker, *De wonden werden woord en dreven verder. Honderd jaar informatie in Nederland 1889-1989*, Deventer enz. 1989, p. 27-30; *Gedenkboek der Wereldbibliotheek 1905-1915*, Amsterdam

- 1915; *Gedenkboek van het 25-jarig bestaan der Wereldbibliothek 1905-1930*. Amsterdam 1930.
- 11 J.H. Valkenier Kips, 'Couranten', in: *De Tijdspiegel*, 1918, p. 30-34, 96-108, 215-244, 284-300, 341-367, hier 231. Ook hij gebruikt overigens het woord 'evangelie' (p. 34).
- 12 J. Hemels en M. Schneider, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuws-tydinghe' tot dagblad*. Baarn 1979 (4^e herdruk), p. 206.
- 13 H. de Veer, 'Een woord vooraf', in: *Een jaar levens voor de dagbladders. Keur van hoofdartikelen uit Het Nieuws van den Dag door S. Gorter en zijne medewerkers*. Amsterdam 1872, deel 1, p. vi; W. Wenckes, 'Een blad dat niet schoolmeester', in: P. Brill (red.), *Opmaat van een nieuwe eeuw. Hoofdstukken uit het Nederlandse fin de siècle*, Amsterdam 1995, p. 72-97, hier 78
- 14 Portret door C. Easton, in: *De Amsterdammer*, 16-6-1917.
- 15 Portret door C.K. Elout, in: *De Amsterdammer*, 12-5-1917.
- 16 Zie bijvoorbeeld: A. Cohen, *Van anarchist tot monarchist*, Amsterdam 1936, p. 283-286. Of het portret van Charles Boissevain dat Abraham Kuypert schreef in *De Amsterdammer* van 14-4-1917. Hierin zette hij hen met de opmerking 'geen van beiden waren we meester in de rechten' af tegen hun collega's. Veel Nederlandse journalisten uit het interbellum waren jurist.
- 17 J.C. Sikkel jr., *De periodieke pers als genaar voor den vrede*, Rotterdam 1917, p. 13. Het denkbeeld komt men ook tegen bij bijvoorbeeld Van Embden, *De oorlog en het kapitalisme*, p. 44 en Simons, 'De oorlog en de pers', p. 873.
- 18 *Chauvinisme in de pers*. Rapport Nederlandse Anti-Oorlog Raad, 27 1916, p. 1. Zie voor de Nederlandse Anti-Oorlog Raad, M.J. Rieumens, *Een vergeeten hoofdstuk. De Nederlandse Anti-Oorlog Raad en het Nederlands pacifisme tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Groningen 1995.
- 19 *Chauvinisme in de pers*, p. 1.
- 20 Van Embden, *De oorlog en het kapitalisme*, p. 44.
- 21 Zie: *Chauvinisme in de pers*, p. 1.
- 22 B. Wessel, *The Telegraf*, Rotterdam 27, p. 4.
- 23 Zie: E. Smulders, 'Journalistiek en pers in het fin de siècle', in: *Spiegel Historiek*, 33, 1998, p. 493-498.
- 24 *Ibidem*.
- 25 *Handelingen Tweede Kamer 1915-1916*, p. 392 (2-12-1915).
- 26 *De Amsterdammer*, 21-4-1917.
- 27 Cohen, *Van anarchist tot monarchist*, p. 258-260.
- 28 Zie: A. Eyffinger, 'Moraal uit noodzaak. Het Nederlands buitenland beleid en de internationale rechtsorde', in: R.E. van Dirschuzen e.a. (red.), *Tweehonderd jaar ministerie van Buitenlandse Zaken*, Den Haag 1998, p. 146-163.
- 29 C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog (1899-1919). Tweede deel, 1914-1917*, Groningen 1972, p. 3.
- 30 *Maandblad van den Nederlandschen Journalisten Kring* (verder: *Maandblad N/K*), maart 1915.
- 31 J.F. Ankersmit, *Een halve eeuw journalistiek*, Amsterdam 1937, p. 130. Zie ook: A.C.J. de Vrankrijker, *Het wervende woord. Geschiedenis der socialistische week- en dagbladders in Nederland*, Amsterdam 1950, p. 174-175.
- 32 *Maandblad N/K*, maart 1915.
- 33 Er zijn verschillende verklaringen gegeven voor de houding van *De Telegraf* gedurende de Eerste Wereldoorlog. Tijdens de oorlog deden geruchten de ronde dat de krant door de geallieerden zou worden betaald. Zie bijvoorbeeld: J.P. de Valk en M. van Faassen (red.), *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort, 1874-1918*, 's-Gravenhage 1993, p. 761. N. Polak beweerde dat Shell een van Holders financiers was en dat *De Telegraf* onder invloed van dit bedrijf de kant van de geallieerden koos. Zie: N. Polak, 'De geheime historie van De Telegraf', in: *Hagse Post*, 23-7-1977. Zijn visie lijkt echter speculatief. F. van Vree meent, voornamelijk op grond van de doctoraalscriptie van J.A. Tamis, dat Holdert op ideologische gronden de geallieerden ondersteunde. Zie: F. van Vree, *Reuners in the Netherlands. De la Mar and Reuners Amsterdam Branch*, Rotterdam enz. 1993; J.A. Tamis, *Pruisische manieren? Algemeen Handelsblad* (verder: *AH*), 25-1-1916.
- 34 *Hoor en wederhoor. De lastercampagne tegen De Telegraf*, Amsterdam 1916, p. 3 en 15.
- 35 D. Hans, *De Nederlandse Journalisten-Kring. Schets van zijn geschiedenis (1884-1910)*, 27 1919, p. 69.
- 37 Geciteerd in persoverzicht *LG*, 14-12-1915.
- 38 Geciteerd in persoverzicht *LG*, 29-1-1916.
- 39 Scheffer, *Henry Tindal*, p. 324; *De Telegraf*, 20-7-1917 (avondblad); Stoelinga geeft voor 1917 een aantal van zo'n 75.000 abonnees, in: *Russische revolutie*, p. 217.
- 40 Valkenier Kips, 'Couranten', p. 231.
- 41 In de regel wordt het Franse *droit de réponse* vertaald als recht op antwoord. Dat is een wat ongelukkige vertaling; het gaat hier immers om een weerwoord, niet om een antwoord.
- 42 Van Embden, *De oorlog en het kapitalisme*, p.102-105.
- 43 Simons, 'De oorlog en de pers', p. 880-883.
- 44 *Ibidem*, p. 883-886.
- 45 Valkenier Kips, 'Couranten', p. 231.
- 46 *Ibidem*, p. 345 en 347.
- 47 *Maandblad N/K*, 17-7-1918.
- 48 Van den Hout, *Pers en censuur in Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog*, p. 24-25.
- 49 *LG*, 31-7-1914.
- 50 *Maandblad N/K*, augustus 1914.
- 51 D. Simons, 'Druckpersvrijheid', in: *Weekblad van het recht*, 77, 1915, nr. 9864.
- 52 C. Smit (red.), *Beschiedten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919. Derde periode, vierde deel (1914-1917)*, 's-Gravenhage 1962, p. 314.
- 53 Geciteerd in: Nic. Schrama, *Dagblad De Tijd 1845-1975*, Nijmegen 1996, p. 199.
- 54 Zie: N. Cramer, *Parlement en pers in verhouding tot de overheid*, Leiden 1958, p. 178-184. Wel werd op 22-11-1918 in een wet geregeld dat de bepalingen met betrekking tot de pers die golden tijdens de Staat van Beleg, voortaan ook geldig waren tijdens de Staat van Oorlog. Zie hiervoor: *Verslag der Handelingen van de Staten Generaal 1915-1916. Bijlagen Tweede Kamer nr. 391; Maandblad N/K*, 4-7-1916 en 18-7-1916.

- 55 *Handelingen Tweede Kamer 1917-1918*, 509 en 550, 28 en 29-11-1917.
- 56 Brief integraal in bijlage bij: Van den Hout, *Pers en censuur in Nederland*, p. 89.
- 57 Gebundeld in: Chr. Nuys, *Uit den grooten tijd 1914-1918*, Amsterdam zij. Hier 5.
- 58 L.J. Piemp van Duiveland, *Journalistiek in Nederland*, Den Haag 1924, p. 13.
- 59 Idem, p. 15.
- 60 P. Pinkhof, *De jacht op de priemeur. Een halve eeuw nieuwsgierigheid*, Tilburg 1955, p. 7.
- 61 *Nieuwe Rotterdamse Courant* (verder: *NRC*), 15-4-1915 (avondblad) en 16-4-1915 (ochtendblad); *Nieuws van den Dag*, 15 en 16-4-1915 (avondblad); *Het Volk*, 15, 16 en 17-4-1915; *De Telegraaf*, 15 en 16-4-1915 (avondblad), 16-4-1915 (ochtendblad). Citaat uit: *Telegraaf* 16-4-1915 (ochtendblad).
- 62 *LG*, 3-8-1914.
- 63 De Vrankrijker, *Het wervende woord*, p. 176.
- 64 Schrama, *Het dagblad De Tijd*, p. 196; L.E. Mokveld, *De overneming van België*, Rotterdam 1916, p. 1.
- 65 *LG*, 20-8-1914.
- 66 Bron: steekproef waarbij uit de jaargangen 1913, 1916 en 1919 van de *Leeuwarder Courant* en het *Algemeen Handelsblad* zes nummers per jaar zijn bestudeerd. De steekproef bevatte in ieder jaar de eerste maandag in februari, dinsdag in april, woensdag in juni, donderdag in augustus, vrijdag in oktober en zaterdag in december. De leggers van de *Leeuwarder Courant* waren compleet; van het *Algemeen Handelsblad* ontbraken 3-8-1916 (avondblad) en 3-2-1913, 1-4-1913, 3-8-1916, 3-2-1919 en 1-4-1919 (ochtendblad).
- 67 Zie: Van Vree, *Reuters in the Netherlands*, p. 17-25.
- 68 Piemp van Duiveland, *Journalistiek in Nederland*, p. 69.
- 69 *LG*, 7-2-1916.
- 70 Piemp van Duiveland, *Journalistiek in Nederland*, p. 15.
- 71 *De Telegraaf*, 28-8-1910.
- 72 *De Telegraaf*, 15-4-1915 (avondblad).
- 73 Archief *LG*, Uitgaveboek. Specificatie der uitgaven over 1916.
- 74 *AH*, 16-7-1917; *NRC*, 15-4-1915.
- 75 *Telegraaf*, 15-4-1915 (avondblad), 16-4-1915 (ochtendblad): De *NRC* en *De Maasbode* plaatsten op 15 april korte berichten elders op de voorpagina. *De Samenland* plaatste een kort bericht op pagina 2. *Het Volk* en het *Nieuws van den Dag* op pagina 5. Laatsgenoemde krant was de enige die op 16-4, maar wel in haar avondblad, eveneens een interview bracht met de kapitein van de 'Karwijk'.
- 76 Zie: *Hoor en wederhoor*, p. 7.
- 77 L. Mokveld, *De overneming van België*, Rotterdam 1916, p. 178.
- 78 Vertaald als *L'invasion de la Belgique. Témoinage d'un neutre*, Parijs enz. 1916 en *The German fury in Belgium*, Londen enz. 1917. De laatste vertaling is van de hand van C. Thieme, Londens correspondent van *De Tijd*.
- 79 *LG*, 18-7-1917.
- 80 Piemp van Duiveland, *Journalistiek in Nederland*, p. 15.